

Kamran İMANOV
*Azərbaycan Respublikası Əqli Mülkiyyət Agentliyi
İdarə Heyətinin sədri, professor*

Multikulturalizmin Azərbaycan modeli identiklik işığında

Belo bir fikir var ki, multikulturalizmin müərəqqi əhəmiyyəti onun cəmiyyətdə ölkənin bütün mədəniyyətlərinin və xalqlarının qarşılıqlı tanınması, tolerantlığı və bərabərliyi ilə birgə daimi inteqrasiya başlanğıcı axtarışlarından irəli gəlir. Cəmiyyət tərəfindən inteqrasiyaya olan bu cənaatın dərək edilməsi, öz növbəsində, sosial sabitlik və rifah yaradır – bununla da inkişafın dayanıqlı olmasını təmin edir.

Dünyanın üç aparıcı Avropa ölkəsinin – Almaniya, Böyük Britaniya və Fransanın liderləri bir dövətdə müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin sülh şəraitində birgə yaşayışı zərurətini şübhə altına almasalar da, multikulturalizmin iflası uğradığını bəyan etdilər və onun “ziddiyyətiliyini” qabartdılar. Ekspert rəylərinə görə, Qərbi Avropada multikulturalizmin iflası ilk növbədə vahid bir ölkədə etnik, irqi, dini və mədəni icmaların qarşılıqlı əməkdaşlığının təşkili üzrə qeyri-adekvat dövlət paradigmasına söykənmiş və multikultural dezinteqrasiyaya gətirib çıxarmış səhv siyasi strategiyanın nəticəsində baş vermişdir.

İnteqrasiyanın uğuru çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərlə müəyyən olunur ki, bunlardan daha vacibi sosial-qişadimi amillərdir. Deməli, söhbət baş tutmamış multikulturalizmdən daha çox immiqrasiya ilə bağlı problemlərin həlləndirilməsi, multikultural ritorika hesabına mədəniyyət müstəvisinə “keçirilmiş” problemlərdən yox, sosial cəmiyyətili problemlərin həlləndirilməsidir.

Qloballaşma şəraitində müasir milli dövlət öz sosial sabitliyi üçün bir tərəfdən özünü qorumaqla suverenliyini təmin etməli, digər tərəfdən isə qüvvələr tarazlığını saxlamaqla ardıcıl şəkildə fərqlilik prinsiplərini möhkəmləndirməlidir. Multikultural ideologiyanın həyata keçirilməsinə olan bu zərurət tarixi milli dövətlərdə xüsusilə vacibdir və həm hüquqların möhdlaşdırılması siyasətinin etnik millətçiliyi stimullaşdıracağı milli azlıqların, həm də onları qəbul edən cəmiyyətdə etnomədəni plüralizm tərəfdarı kimi çıxış edən immiqrantlardan ibarət etnik qrupların mövcud olmasının mümkünlüyü ilə şərtlənir. Bu prinsip-

lərdən ən başlıcası bütün sosial münasibətlər və münəqışlər müxtəlifliyinin dövlətin fəal vasitəçilik və konkret nəticələrə gətirib çıxaran funksiyalan vasitəsilə hüquq müstəvisinə keçirilməsi prinsipi. Bununla da müasir millətin sabitliyi və onun etnik qrupdan fərqliliyi dövlətin fəaliyyəti ilə əlaqələnir.

Multikultural inkişafın parlaq nümunəsi müasir Azərbaycan

Azərbaycan rəhbərliyinin müasir multikultural cəmiyyətin formalaşdırılması iradəsinə söykənən siyasi qərarlar və Azərbaycan xalqının əsrlərin dərinliklərinə gəlib çıxan tolerantlıq ənənələri ilə bir durum yaradı ki, həmin durumdə “multikulturalizm alternativti yoxdur”. Doğrudan da, “multikulturalizmin alternativti yoxdur”, çünki, Prezident İlham Əliyevin sözləri ilə desək, alternativ – “ksenofobiya, ayrı-seçkilik, irqçilik, islamofobiya, antisemitizmdir...”, dərşətli fəlakətlərə aparıb çıxaran və müərəqqi bəşəriyyət üçün qəbul edilməz sayılan “öldüqca təhlükəli təmayüllərdir”. “Multikulturalizmin dünyada ünvanları çöxdür, onlardan biri də Azərbaycanıdır”. Azərbaycanın multikultural inkişafının mərkəzinə çevrilməsi, Azərbaycan multikulturalizmi modelinin bir çox müasir cəmiyyətlər üçün nümunəvi model olması ümumilikdə qəbul edilmiş faktır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycanın multikulturalizminin olduğunu da qısa tərifini vermişdir: “...Hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir... Əlbəttə, bunun üçün ənənələr lazımdır, eyni zamanda, dövlət siyasəti də lazımi səviyyədə aparılmalıdır. Azərbaycanı hər iki amil mövcuddur”.

Həqiqətən, Azərbaycanın multikultural siyasətində iki amil – ölkə rəhbərliyinin multikultural təhlükəsizliklə əsaslandırılmış siyasi qərarları və Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tolerant ənənələri üzvi şəkildə birləşir. Azərbaycanın multikultural modeli çərçivəsində mədəni müxtəlifliyi dəstəkləyən dövlət qərarları və halda mədəni fraqmentləşməyə imkan verməyi və ictimai inteqrasiyanın universal dəyərləri ilə təzad təşkil etmir. Kompromisə nail olunur, çünki tərəflərin maraqları bir-birinə zidd deyil və bu, sifir nəticəli oyun yox, çəxtərəfli qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq, kooperasiyanın və ümumdövlət maraqlarının həmya fayda verdiyi koalisiyalı bir oyundur.

Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinə gəlincə isə, multikulturalizmin immiqrantların onları qəbul edən cəmiyyətə inteqrasiyası zərurətini nəticəsi olduğu Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda multikulturalizm bu qədim torpağın bütün sakinlərinin tarixən dəstəklədikləri həyat tərzidir. Azərbaycan millətinə respublikamızda yaşayan bütün xalqlar daxildir və onların hamısı azərbaycanlıdır. Etnik tolerantlıq və dini dözümlülük həm keçmiş, həm də indiki sakinlərin inanclarının uzun müddət yanaşı mövcud olmasının nəticəsidir. Minilliklər boyu Azərbaycan türkləri dövlət əmələ gətirən etnos, Azərbaycan dili isə yüzillər boyu etnoslararası ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan türklərinin özərləri də etnik baxımdan üstünlük təşkil edən türk toplumu və ona qarışıq olan digər etnik toplusları – Qafqaz və İran toplusları bazasında formalaşmışdır. Bu layların mədəni normalarını və dəyərlərini özünə hop-

durmş unikal bir etnik aləm yaranmış, yüzillər boyu indi multikulturalizm adlandırılan mädəni özünəməxsusluğun qorunmasının inteqrativ vəhdət kapitalı toplanmışdır. Bu, bizim həm sərətivism, həm də böyük üstünlüyümüzdür. Bir sözlə, ənənələr elə bir keçmişdir ki, onlar sizə indi, nə də gələcək mümkün deyil. Azərbaycan xalqının belə ənənələrindən biri də Azərbaycanın dövlət siyasətinin diqqətində olan, məharətlə idarə olunan əzəli multikulturalizm ənənəsidir.

İdentiklik və onun formaları

Multikultural inkişafın inteqrasiya meyillərini qiymətləndirmək üçün indikatorlara, beynəlxalq planda bu indikatorları bütövlükdə və ayrı-ayrı ölkələr üzrə tətbiq etməyə imkan verən göstəricilərə maliklik.

Zəruri indikatorlardan biri identiklikdir, identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və bağlılıqların dinamikasıdır. Burada ilk növbədə vətəndaş-milli identikliyinin onun başqa formaları ilə tutuşdurulması vacibdir, çünki Hucbner və Richterin (Hucbner və Rixter) dəqiq göstərdikləri kimi, "millət dövləti-siyasi birləşmənin mövcudluq forması kimi multikultural inkişaf baxımından bundan sonra da əhəmiyyətini saxlayacaq". Bununla bağlı "dövlət", "millət", "milli cəmiyyət" və "identiklik" terminləri prinsiplə əhəmiyyət kəsb edir. Fərdin identikliyi və ya özünüidentikləşdirmə hüququ insana sax olan özünü hansısa bir mädəni birləşməyə aid etmək xüsusiyyətidir. Bu cür birlik kimi vətəndaş-milli, etnik, dini, ümumşəxsiyyətə birləşmələri və s. çıxış edə bilər.

Amerikalı psixoloq E.Eriksonun əsərləri sayəsində sosial-humanitar elmlərdə geniş istifadə olunan "identiklik" termini XX əsrin 70-ci illərindən mädəniyyətin inkişafında da yer aldı. Öz kateqoriyalı aydınlığına malik olmasa da, bu termin insana sosial-mädəni mühitdə yerini müəyyən etməyə və bununla da ətraf aləmdə səmərələnməyə imkan verən istənilən şəxsiyyətin özünü kimi qəbul edilir.

Bələklə, identiklik insana sax olan özünün bu və ya başqa birliklərə mənsub olduğunu ümumiləşdirilmiş şəkildə təsvir etmək xüsusiyyətidir. Identiklik mürəkkəb və iyerarxiya saxlayan şeydir, öz komponentləri kimi isə özünüidentikləşdirməni, öz qrupu haqqında təsəvvürü ("biz" surəti), öz dili, mädəniyyəti, ərazisi, keçmiş, dövlətçiliyi haqqında təsəvvürləri əhatə edir. Mädəni identiklik (etnik, milli, dini, sivilizasiya) dövlətin-millətin bazisidir. Nə qədər ki insanın milli identikliyi sinfi, konfessional və ya regional fərqlərdən üstün tutulur, məhz bütün birlik üçün ümumi keçmiş, tarixi tale haqqında təsəvvürlər ona öz "ələhdiddəliyi" qoruyub saxlamağa imkan verir, bunun sayəsində də millət mövcud olur.

Identiklik həm neqativ, həm də pozitiv sxeim üzrə qurula bilər.

Neqativ identikliyi rəhbər tutanlar onların "özgə" kimi qəbul etdikləri birliklərə qarşı adətən çox aqressiv olurlar. Pozitiv identikliyə gəlincə isə, ona əməl edənələr ətraflarına apriori olaraq düşməni kimi baxmır, fərqli yox, oxşar cəhətləri, ümumi olanları vurğulamaqla, öz maraqlarını başqalarına zorla qəbul etdirməməklə, qruplararası münasibətlərdə kompromis tapmağa və konsensusa nail olmağa çalışırlar. Buna Azərbaycan xalqının tolerant ənənələri misal ola bilər.

Mühacir problemi ilə bağlı Qərbdə vahid "milli identikliyə" çağırışlar səslənir və onu da xatırlatmaq artıq olmazdı ki, istifadə olunan konsepsiyalarda

multikulturalizm reduksionizmə bağlanır, buna görə də identikliklərdən biri o birləşmədən üstün olmalı və cəmiyyətin dəqiq fərqlərə malik qruplar şəklində təşkil üçün meyar kimi çıxış etməlidir. Bəlkə bu da doğrudur ki, dominant identiklik olmadan milli dövlətin etnomədəni diasporlar dövlətinə mimikriyası baş verəcək. Lakin məhz qrupun (azlığın) identikliyi daşığıcısına çevrildiyi sərəitdə onun ayrılması, əgər sistemli təhlilə müraciət etsək, icmalın təcrübə olunması baş verir, identikliyin təyini, fərdlər üçün özünəməxsusluğun qorunub saxlanması köntüllü şəkildə yox, icmanın təzyiqli altında həyata keçir. Bu isə artıq insan haqları, bərabərlik prinsipi ilə ziddiyyət gətirib çıxarır. Qeyd olunan hal artıq multikulturalizm yox, daha çox mütəxəssislər tərəfindən Avropada dirçəlişinin göstərilirdiyi kommunitarizmdir. Bələ hallarda hələ 1930-cu illərdə ifadə olunmuş Hansen qanununu təzəhür etməsi də tamamilə gözlənilirdi. Adıçəkilən qanuna görə, "üçüncü nəsil mühacirlər birinci və ikinci nəsil mühacirlərin unutmamağa çalışdıqlarını xatırlayırlar". Deyilənə görə əlaqədar mädəni siyasət strategiyalarının bu gün həyata keçirilən nəzəri axtarışları da təsadüfi deyil.

Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, müasir dövrdə etnik identiklik adətən milli identiklik kimi başa düşülür və onlar sınıqonim anlayışlar kimi işlədirlər. Bu, qismən doğrudur, çünki "etnos", "etniklik" anlayışları etnik təsnifatlandırma üçün baza anlayışlardır, millət isə çox vaxt insanların etnik birləşmənin dövlət forması kimi başa düşülür. Lakin etnosdan fərqli olaraq, millət anadan olma faktı ilə verilmir, şəxsiyyətin sayları və seçimi ilə müəyyənəşir. Bununla da millət – fərdin dövləti, sosial və mädəni mənsubluğudur, heç də onun etnik və antropoloji müəyyənliyi deyil. Ədalət naminə qeyd edək ki, tarixən etnik mənsubiyyətin seçilməsi, etnonimlərin və etnik birliklərin sərhədlərinin dəyişməsi, yoxa çıxması və yenidən etnosların meydana gəlməsi halları məlumdur.

Etnik identikliyin özəl halı müxtəlif səviyyələrə malik – şəhər, region, iri ərazi qurumu – ərazi birlikləri vasitəsilə seçilən regional etniklikdir. Özü də regionlar həm formal, həm də qeyri-formal struktura malik ola bilər. Özünüidentikləşdirmə ilə bağlı müvafiq sorgular zamanı aşkarlanmış vacib bir qanunauyğunluq qeyd edək. Güclü mərkəzdənqayma qüvvələri mövcud olduqda identikləşdirmə ilk növbədə lokal, yəni regional və ya etnik, sonra isə vətəndaş-milli səviyyəə daşılır, mərkəzəqayma qüvvələrin üstünlük təşkil etdiyi hallarda isə, əvvəl dövlət-milli, sonra isə regional mənsubiyyətə gəlir.

Qeyd edək ki, bir qayda olaraq, mädəni birlik kimi millət tam şəkildə milli dövlətin sərhədləri daxilində meydana gəlir, yəni mädəni birlik siyasəti təsdiqlənməyə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, zaman keçdikcə milli-dövlət sərhədləri çərçivəsində onun bütün üzvləri üçün vahid mädəni identikliyin yaranması da mümkündür. İlk milli-dövlətli birləşmənin mädəni birləşməyə gətirib çıxarması ilə bağlı misallar XX əsrin əvvəlləri üçün artıq yüksək milli homogenlik səviyyəsinə malik olmuş bözi Qərbi və Şimali Avropa ölkələrinin milli və mädəni azlıqlarının tarixindən götürmək olar.

Lakin bu Qərbi Avropa ölkələrinin və onların milli birliklərinin artıq postmilli inkişaf mərhələsinə qədər qoyduqları bir vaxtda Şərqi Avropa ölkələri öz milli birliklərinin etnikləşməsi dövrünü yaşayır və bununla bağlı etnosial orqanizm kimi millət anlayışı hakim anlayış olaraq qalır.

By regionlardakı yeni dövlətlərdə Avropanın qərb və şimal regionları üçün yad olan kəskin etnik konfliktlərin baş verməsi faktı da məhz bunun nəticəsidir.

Deyənlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, birincisi, son vaxtlara qədər yayılmış modernləşmə və qloballaşma şəraitində etnik identikliyin milli identikliyə əvəz olunacağı fikri təsdiqlənmişdir: onların hər ikisi əvvəlki kimi mövcuddur, çox vaxt isə qrup identikliyinə iki forması kimi rəqabət aparılır: onlardan biri üçün həddi təmiz mədəni birlik, o birisi üçün isə siyasi (dövlət) birlikdir.

Qloballaşma dövründə milli dövlətlər səviyyəsində müəyyənlik tapmış identikliklər (lokal, regional, etnomilli, vətəndaş-milli, dini) kolliziyaalarına konkret ölkənin insanların (vətəndaşlarının) özlərini "dünya vətəndaşı" hesab edən fərdlərə ziddiyyət, yəni özlərini öz ölkələrinin, dinlərinin və etnososial birliklərinin vətənpərvərləri sayan fərdlərə "dünya vətəndaşı" identikliyinə daxil olmaları arasında ziddiyyətlər də əlavə olunur. Elmdə "dünya vətəndaşları" identikliyinə hamı tərəfindən qəbul olunmuş tərif yoxdur. Eyni zamanda da ən ali prioriteti ümumsivilizasiya problemlərinin, bütün bəşəriyyətə və ya onun əksəriyyətinə aid məsələlərin həlli olan insan "dünya vətəndaşı" sayıla bilər. Məsələn, iqtisadi, ümumhumanitar, multikultural məsələlər də daxil olmaqla, insan haqlarının müdafiəsi, qloballaşma modelinin dəyişdirilməsi və bir çox başqa məsələlər.

2009-cu ildə 45 ölkədə keçirilmiş sorğunun nəticələri, bu məlumatlara müəyyən qədər ehtiyatla yanaşmağa zərurətində baxmayaraq, göstərir ki, ortla hesabla insanların 60%-i özlərini ilk növbədə öz dövlətlərinin vətəndaşı sayırlar, 10%-i isə özlərini ilk növbədə dünya vətəndaşı hesab edirlər. 20%-i isə ümum-bəşəri dəyərlərə bağlılığı milli identikliklə birləşdirirlər.

Identiklik multikultural inkişaf olduqca vacib indikatoru və məşhur informasiya cəmiyyəti nəzəriyyəçisi M.Kastelsin hesab etdiyi kimi, "qloballaşma" və identiklik müasirliyin iki rəmzi kimi çıxış edir". Bununla əlaqədar identikliyin sosial ölçüləri məsələsi aktuallığı qazanır.

Multikultural cəmiyyət və onun inkişaf konsepsiyası çərçivəsində deyilənlərdən bəzi nəticələrə gələrkən qeyd edirik:

1. Politetik cəmiyyətlər və milli-dövlətçilik qurumlarının dayanıqlığı və sabitliyi baxımından (multikultural təhlükəsizlik) multikultural siyasətin və əhalinin identikliyinə sıx əlaqəsi vardır, milli (vətəndaş-milli) və lokal (etnik, regional) identikliklərin milli ideologiya sistemində bağlılığının təhlili onların möntəqi şəklində ümummilliyə daxil edilmələri üçün inkişaf meyillərini, əhalinin özünüidentikləşdirməsi üsullarını, mexanizmini, xarakterini və həcmələrini aşkarlamağa imkan verir;

2. Milli ideologiya sistemində identikliyin əlahiddə əhəmiyyəti təkcə cəmiyyətin sabitliyinin qorunması ilə (bütün xalqların qarşılıqlı tanınması, tolerantlığı və mədəniyyətlərinin bərabərliyindən çıxış etməklə) deyil, həm də dövlətin həyat qabiliyyətiliyi ilə bağlıdır və bu zaman multikultural təhlükəsizliyin, milli identikliyin arzuolunan səciyyəsinin və onların qarşılıqlı bağlılığının konfigurasiyasının təmin edilməsi üçün əhalinin ümumi etnikliyinin primordiyal (əzəli, aprior) mənzərəsi multikultural cəmiyyət ideyası ilə əlaqələndirilir;

3. Multikultural cəmiyyətdə (ölkədə) lokal identiklik, o cümlədən də etnoidentiklik, bir qayda olaraq, vətəndaş-milli (milli-dövlət) identiklik tərəfin-

dən sıxışdırılır və bununla da dövlətin düzgün multikultural siyasəti artan ümummilliyə identikliyə, azalın (hər halda artmayan) lokal, yəni regional identikliyə, hakimiyyətin qarşısı ümummilliyə maraqlarla yanaşı ümumsivilizasiya səciyyəli vəzifələri də qoyduğu halda isə həm də özlərini "dünya insanı" hesab edən vətəndaşların artan payına malik olur;

4. Identikliklərin – vətəndaş-milli (qısaca, ölkə) və ümumsivilizasiya (qısaca, dünya) – ölçülmüş qiymətləri nə qədər böyük, lokal (qısaca, icma) identikliklərin qiymətləri isə nə qədər kiçik olarsa, multikultural mövqedən vəziyyət daha arzuolunandır. Bu nəticə təkcə müvafiq identikliklərin mütləq qiymətləri baxımından yox, daha çox onların orta ümumdünya qiymətləri ilə müqayisəsi baxımından vacibdir.

Sonuncu nəticə yuxarıda verilmiş nəticələrlə qarşılıqlı əlaqədədir, belə ki, identikliyin kiçik qiyməti – "lokal (icma)", bir qayda olaraq, identikliyinə görə daha vacib anlayış olan "ölkə" anlayışına nisbətən zəif, əhəmiyyətsiz mərkəzdənqəmə qüvvələrinin mövcudluğuna dəlalət edir (xüsusən də əgər identikliyin qiyməti orta ümumdünya qiymətdən yüksəkdirsə), "ölkə" identikliyinə böyük qiyməti isə güclü mərkəzdənqəmə meyillərinin mövcudluğunu göstərir, yəni, yuxarıda qeyd edilmiş kimi, lokal identiklik kiçik identiklik olaraq vətəndaş-milliyə identiklik tərəfindən üstələnilir. Deyənlərin politetik ölkələr üçün mənası vardır, monoetnik, lokal (məsələn, etnik identiklik) və vətəndaş-milliyə identikliklər arasında ziddiyyətin olmadığı ölkələr üçün bu mənə itir;

5. Multikultural baxımdan mühüm rol oynayan identikliklər bağlılığında və ya qarşılıqlı nisbətində "ölkə" vətəndaş-milliyə identikliyinə əhəmiyyəti, onun lokal ("icma") və ümumsivilizasiya ("dünya") identikliklərinə münasibəti, bu identikliklərin əhəmiyyəti ilə müqayisədə yayınmaları (modul) həddindən artıq simptomatikdir, yəni "ölkə/icma" kəsmi və "ölkə – icma" fərqi nə qədər böyükdürsə, vətəndaşlar mərkəz ətrafında bir o qədər möhkəm birləşmişdir, yəni millət kimi öz dövlət qurumlarına inteqrasiya etmişdir, onların lokal, o cümlədən etnik qruplarına bağlılığı (politetik qurumda) daha azdır və ölkədə multikultural inkişaf inteqrasiyazımı bir o qədər güclüdür. Analoji şəkildə "ölkə/icma" kəsmi və "ölkə – icma" fərqi nə qədər kiçikdirsə, vətəndaşlar vətəndaş-milliyə identiklikləri ilə özlərini "dünya vətəndaşı" və ya ümumsivilizasiya dəyərlərinin daşıyıcıları kimi dərək etmələri arasında bir o qədər az ziddiyyət görürlər. Bir qayda olaraq bu, ondan irəli gəlir ki, yuxarıda qeyd edilmiş kimi, ölkə vətəndaşlarının əksəriyyəti prinsipe hakimiyyətdə olan qüvvələrin siyasəti ilə razıdır, bu siyasət həm global ümumsivilizasiya problemlərinin həlli maraqlarına, həm də milli-dövlət maraqlarına cavab verən siyasət sayırlar ki, bu da müəyyən dərəcədə multikultural inkişafın göstəricisidir.

İdentiklik indikatorları və onların "World Values" layihəsi çərçivəsində bağlılığı

"World Values" ümumdünya layihəsinin məlumatlarından istifadə edəcəyimiz bu yekün hissədə biz identiklikləri, onların bağlılığını təhlil edəcək, multikultural siyasətdə onların rolunu göstərməyə çalışacağıq.

Məlumatlarından faydalanacağımız bu layihə bir neçə il ərzində dünyanı 76 ölkəsində həyata keçirilmişdir və onun əsas vəzifəsi sorğu yolu ilə respondentlərin – bu ölkələrin sakinlərinin identikləşməyə görə özlərinin hansı coğrafi qrupa aid etdiklərini aşkarlamaq olmuşdur. Sorğuya cəlb olunan hər kəs öz cavabları ilə üç qrup üzrə özünü identikləşdirdi: “lokal” (icma, region, etnik), “ölkə” (milli-vətəndaş) və “dünya” (ümumişivilizasiya).

Sual aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdu: “Sizcə, təklif olunan coğrafi qruplardan ilk növbədə hansına mənsəbunsuz – lokal qrup (icmaya), ölkəyə, yoxsa dünyaya?” Tədqiqatlar təsdiqlədi ki, dünyanın bir çox ölkələrində insanlar özlərinin çoxluqlu identikliyinə qeyd edirlər. Şübhəsiz, identikliklərin çoxluqlu olması onların müəyyən toqquşmalarına, müəyyən gərginliyin yaranmasına səbəb ola bilər, lakin təhlildən görüldüyü kimi, məhz bu keyfiyyət yeni, sosial yekdilliyin onun mədəni komponentlər müxtəlifliyinin inteqrasiyası kimi başa düşülməsinə əsaslanan milli birliklər üçün hərəkətvərici qüvvə də ola bilər.

Araşdırmanın nəticələrini “ölkə” və “dünya” identiklikləri qiymətlərinin artması, “icma” identikliyi qiymətlərinin azalması ardıcılığı ilə yerləşdirməklə, bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmək olar.

Bütövlükdə 76 ölkədən yalnız 38-də “icma” (lokal) identiklik səviyyəsi onun 49%-ə bərabər orta qiymətdən aşağıdır. Qərbi Avropa ölkələrində yüksək (50%-dən yuxarı) “icma” identikliyi ki, amillə izah oluna bilər. Birincisi, konfederativ qurum olan Avropa İttifaqı ona etnik dövlət qurumları kimi daxil olan ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşlarının təqdim olunmasını mümkün sayır, bununla da lokal (etnik) identiklik, ola bilər, üstünlük qazanır. İkincisi, “multikultural siyasət inifası” ilə bağlı problemlər bu ölkələrdə, görünür, lokal (etnik) identikliyin seçiminə daha da qəbərqləşdirib, həm də Qərbi Avropa dövlətləri müasir mərhələyə etnotəmərkəzləşdirici başlanğıc vasitəsilə gəliblər. İsveçrə, ABŞ və Kanada kimi inkişaf etmiş çoxmədəniyyətli ölkələrdə “icma” identikliyi bir qədər aşağı olsa da (müvafiq olaraq 38%, 38% və 39%), yəni yetərinə yüksək olaraq qalır. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan üçün bu göstərici dünya üzrə ən aşağı göstəricilərdəndir – 24%, Ermənistanda isə bu rəqəm 38%-dir.

Bu, Azərbaycanın multikultural inkişafının birinci sübutudur.

76 ölkədən yalnız 35-i “ölkə” (vətəndaş-milli) identikliyinin 41%-ə bərabər olan orta səviyyəindən daha yüksək səviyyəyə malikdir. Bu zaman 76 ölkədən yalnız 15-də “ölkə” identikliyinə səviyyəsi 55%-ə bərabər və ya bundan yüksəkdir. Müqayisə üçün göstərik ki, Kanada, ABŞ, İsveçrə kimi çoxmədəniyyətli ölkələrdə bu göstərici müvafiq olaraq 46%, 40% və 41% təşkil edir. Azərbaycanda isə həmin göstərici MDB ölkələri arasında ən yüksək olmaqla, 55%-ə bərabərdir. Ermənistanda bu rəqəm 51%-dir.

Bu, Azərbaycanın multikulturallığının növbəti sübutudur.

“İcma – ölkə” identiklik göstəricilərinin Azərbaycanda və Ermənistanda müştərkə qiyməti (müvafiq olaraq 24%, 55% və 38%, 51%) göstərir ki, Azərbaycan multikultural təmayül Ermənistanın müvafiq göstəricilərinə müqayisə olunmadı dərəcədə güclüdür, məhz bizim ölkəmizdə lokal identikliyin tanınması və qorunub saxlanması şerti ilə əhəmiyyətli inteqrasiyaya nail olunmuşdur.

76 ölkədən 33-də “dünya” identikliyinə qiyməti 8%-ə bərabər olan orta göstəricidən yüksəkdir. Yalnız 5 ölkədə bu göstərici 21%-dən az deyil: o cümlədən İsveçrədə 21%, ABŞ-da 22%, Kanadada 25%.

“Ölkə” identikliyi göstəricisinin yüksək olduğu halda “dünya” identikliyinə də yüksək səviyyəsi ona dəlalət edir ki, ölkə hakimiyyəti multikultural siyasət həyata keçirməklə yanaşı, qarşısına həm də ölkə əhəlinin razılışdığı ümumişivilizasiya səviyyəli məqsədlər də qoyur. Deyilənə bariz nümunə Azərbaycanca dir ki, bu ölkəmizin multikulturallığının növbəti sübutudur.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın multikultural ənənələrinin bir sübutu da “icma” identikliyinə təxminən eyni olan aşağı (24%) və “ölkə” identiklik göstəricisinin yüksək səviyyəsinə (55%) qeyd olunması ilə bərabər, “dünya” identiklik göstəricisinin də yüksək rəqəmlə (21%) ifadə olunmasıdır. Bu nəticə identikliklərin bağlılığının sonrakı təhlili ilə də təsdiqlənir.

Tədqiq olunmuş ölkələrdən yalnız 17-si “icma” identiklik göstəriciləri üzrə orta səviyyədən aşağı, “ölkə” və “dünya” göstəriciləri üzrə isə orta səviyyədən yuxarı göstəricilərə malikdir, yəni multikultural ənənələrin öyrənilməsi üçün qəbul edilmiş üç meyarla eyni zamanda cavab verir. Bu ölkələr Azərbaycan, Avstraliya, Meksika, Niderland, Türkiyə, Cənubi Afrika, Gürcüstan, Urugvay və bir sıra başqalardır.

Sadalanmış göstəriciləri “ölkə – icma” sistemində identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və qiymətləri arasındakı fərqlər baxımından təhlil edərkən məlum olur ki, müvafiq göstəriciləri olan ölkələr ən böyük qiymətlərə malikdir – Azərbaycan (2, 29; +31), Urugvay (2, 14; +32), Uqanda (1, 88; +28), Yeni Zelandiya (1, 84; +27) və Gürcüstan (1, 83; +26).

“Ölkə – dünya” sistemində analoji təhlil göstərir ki, identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və qiymətləri arasındakı fərqlər baxımından ən böyük qiymətlər müvafiq göstəricilərə malik ölkələr beşliyinə aiddir: Azərbaycan (2, 29; +31), Urugvay (2, 14; +32), Uqanda (1, 88; +28), Yeni Zelandiya (1, 84; +27) və Gürcüstan (1, 83; +26).

“Ölkə – dünya” sistemində analoji təhlil göstərir ki, identikliklərin qarşılıqlı nisbəti və qiymətləri arasındakı fərqlər baxımından ən kiçik qiymətlər aşağıdakı ölkələrə aiddir: Meksika (2, 33; +24), Azərbaycan (2, 62; +34), Kanada (3, 07; +31) və Venesuela (3, 50; +35).

Beləliklə, bu iki cədvəlin müqayisəsindən görüldüyü kimi, hər iki siyahıda rast gəlinən, özü də lider göstəriciləri olan yeganə ölkə Azərbaycandır (“ölkə – icma” bağlılığı sistemində qarşılıqlı nisbəti və fərqlər görə Urugvayla, “ölkə – dünya” bağlılığı sistemində isə Meksika ilə II-ii yerləri bölüşdürür). Bu zaman Azərbaycan göstəriciləri təkə lider göstəricilər deyil, həm də ən balanslanmış göstəriciləridir. Identikliklərin qarşılıqlı nisbətinin (bağlılığının) verilmiş təhlili Azərbaycanın uğurlu multikultural ənənələri haqqında əvvəllər mütləq və orta dünya göstəriciləri ilə müqayisə nəticəsində əldə edilmiş qənaəti bir daha təsdiqləyir.